

S.Seyidova
ÜSLUBİ MORFOLOGİYA

(Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlilik və zərflərin üslubi imkanları)

Üslubi morfolojiya morfoloji vahidlərdən məqsədyönlü istifadə deməkdir. “Üslubi-morfoloji imkanlar” (prof. Ə.Dəmirçizadə) adlandırılan bu vasitələr onların morfoloji quruluşu və sintaktik təbiəti ilə bağlı olur. “Bu imkanlar isə morfoloji vahidlərin mənə, quruluş, fonetik tərkib, mənşə mənsubiyyəti, işlənmə şəraiti və dairəsi kimi əlamətlərlə üzvi surətdə əlaqədar olur və şərtlənir. Buna görə də morfoloji imkanlar və bu imkanların üslubi istifadə yolları haqqında az-çox təsəvvürə malik olmaq üçün bu əlamətləri bilmək lazımdır” (2, s. 179).

Morfoloji imkanlar dedikdə sözlərin ümumi qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplarda cəmlənməsi nəzərdə tutulur. Sözlər isə sifir morfem səviyyəsində yox, müəyyən şəkli (qrammatik) əlamətlər qazanmaqla bu və ya digər nitq hissəsinə daxil olur. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji imkanlar dedikdə əsas və köməkçi nitq hissələrinə daxil olan leksik-morfoloji və morfoloji vahidlərin yerinə yetirdikləri üslubi vəzifələr nəzərdə tutulur.

Sifətlər substantivləşərək əlamət bildirmək, adi təyin və ya bədii təyin olmaq xüsusiyyətlərini itirir, əşya məzmunu qazanır. Bu məzmun həm də ismə aid qrammatik kateqoriyalarla -- hal, mənsubiyyət, cəm və yeri gəldikcə xəbərlilik kateqoriyalarının əlamətləri ilə ifadə olunur. Məsələn:

Ç i m n a z. *Yox, böyüklərindən nə gördüm ki, kiçiklərindən sən nə görəsən!* (C. Cabbarlı)

Mərdi yıxılmağa qoymadı mərdlər... (M.Araz);

İnsan canlıların ən qəşəngidi (F.Qoca);

Yalnız gözəllərdir Məkkəm, Mədinəm (S.Vurğun).

Sifətin isimləşməsindən danışarkən ismin də atributivləşməsini yaddan çıxartmaq olmaz: bir sıra isimlər əşya bildirən sözlərin önünə keçib onların əlamətini bildirir, bədii təyin rolunu oynayır. İsmi əlamət bildirməsi onun mətnədə qazandığı üslubi çalardan biridir. Məsələn:

Düzişik qızıl yanaqlı daqiqələri

On dörd günlük ay-boşqaba... (Ə.Kərim);

Açır qızıl şahinlərim göy üzündə qanadını (S.Vurğun);

...kişinin gözləri körpə uşağa, torpaq döşəmədə ayaqyalın tappır-tappur yeriyən uşağa dikilmişdi (Mir Cəlal); *Əlini sallamalı kəməridən asdığı xəncərin gümüş dəstəyinə yetirdi* (İ.Şıxlı).

İşarələnmiş sözlər qrammatik mənasına görə isim sayılsa da, mətn daxilində müxtəlif üslubi çalarlıqlar qazanır: birinci “qızıl” “qırmızı rəng mənasını ifadə etsə də, ikinci “qızıl” daha çox keyfiyyət bildirir; “torpaq” və “gümüş” isimləri isə zahiri əlamət ifadə edərək üslubi çalar qazanır.

Sifət yeganə nitq hissəsidir ki, o, dərəcə çalarına malikdir. Dərəcə kateqoriyası müxtəlif morfoloji və sintaktik vasitələrlə meydana gəlir. Məsələn, çoxaltma dərəcəsi sifətlərə $-ca^2$ ədatını artırmaqla, sifətin ilk iki səsi ilə sifət arasında *m, p, r, s* samitlərinə birini əlavə etməklə, ədatlardan (ən, lap, çox və s.), *zıl* və *tünd* sözlərindən və *düm* hissəciyindən istifadə etməklə yaranır (“Ağappaq” sözü spesifik üsulla düzəlir). Çoxaltma əlaməti ilə düzəlmiş hər hansı bir sözün ifadə etdiyi emosionallıq nitqin məqsədindən və danışanın fikrinin dəqiq çatdırılmasından asılıdır. Məsələn:

H ə m z ə. *Ay babıların lap, lap belə böyüyü* (C.Cabbarlı);

Nə təmizdir, nə parlaqdır mahtabın süd bənizi,

Ən müqəddəs xeyallara dəvət edir o bizi;

Dağlarının düiməğ qarı,

Yaranmışdır qarlı qışdan (S.Vurğun);

Müəllim ona bir sual verərsə, qıpqırmızı olardı. (M.İbrahimov).

Bəzi hallarda dərəcə əlaməti olmadan da eyni və ya yaxın mənalı sözlərin təkrarı, qoşa işlədilməsi çoxaltmalıq, təsirlilik yaradır. Məsələn:

Ağarır tək- tənha incə bir yelkən (S.Vurğun).

Burada sifətin dərəcə yaradan vasitəsi olmasa da, “tək” və “tənha” sözlərinin birləşərək ekspressivlik yaratması gözə qabağındadır. S. Vurğunun “Vaqif” pyesində təlxəyin dilindən şeyxə ünvanlanmış “yekəqarın”, “yekəbaş” ifadələri də həmin bədii məqsədə xidmət edir.

Sayların nitqdə düzgün işlədilməsi və onlardan sonra gələn sözlərin bəzən tək, bəzən də cəmdə olması, müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra işlənen isimlərin cəm şəkilçisi qəbul etməməsi, numerativlərdən yerli-yerində istifadə edilməsi sayın üslubi cəhətlərinin müəyyənlişməsində mühüm rol oynayır. Çox təəssüf ki, hələ də televiziya ekranlarında və radio kanallarında “Xəzərdə üzən on beş gəmilər”, “Qəzadə ölən üç ailə üzvləri” ifadələri baş alıb getməkdədir. Bütün bunlar saylarla bağlı qrammatik normaların düzgün mənimsənilməməsi ilə bağlıdır. Prof. H.Həsənov qeyd edir ki, bəzən yüksək emosiya və üslubi məqsəddən asılı olaraq müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilər; məs.: H ü r ü. *Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun* (3, s. 300).

Üslubiyyətə dair yazılmış əsərlərdə sayın üslubi məqam və çalarlarından, demək olar ki, danışılmaz, halbuki vaxtilə prof. Ə.Dəmirçizadə sayın üslubi imkanlarından danışarkən yazırdı: “Azərbaycan dilindəki sayların nitq vahidləri kimi müxtəlif məqamlarda, rəngarəng mənalarda, ekspressivlik, emosionallıq çalarlıqlarında işlədilməsi faktları, müxtəlif üslublarda

məqsədəuyğun istifadə nümunələri sübut edir ki, sayların da üslubi imkanları mövcuddur və bu imkanlardan məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən əlverişli üslubi məqam və çalarlıqlar üçün istifadə olunur” (2, s. 219).

Sayların üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, “bir” sözünün yaratdığı üslubi çalarlıqlar göz önünə gəlir. Bu barədə elmi ədəbiyyatda xeyli məlumat verilmişdir. “Bir” sözü isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərin yaranmasında əsas rolə malikdir.

Sayların üslubi imkanları ilə bağlı məsələlərdən biri də onların *numerativ*lərlə işlənməsidir. Məlumdur ki, numerativlər funksional mövqə tutur. Onun işlədilməsi nitqin məzmunu ilə birbaşa bağlıdır. “Ailəmiz beş başdan ibarətdir”, “Mənim bir dənə bacım var” ifadələrində numerativlər düzgün işlədilməmiş və üslubi norma pozulmuşdur, çünki “baş” numerativi, adətən heyvan anlayışına, “dənə” isə cansız əşyaya şamil edilir. Belə halların baş verməsi ilk baxışdan təbii görünsə də, qrammatik normanın, o cümlədən üslubi normanın pozulması kimi qiymətləndirilməlidir. Bu və ya digər numerativlərin müəyyən və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra düzgün işlədilməsi fikrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Məsələn:

Mənim sənətim qoltuqçuluqdur, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri... Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd pud duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır; Gözləri lap qaradı, bir tükə ağ yoxdu gözlərində; Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm?; Bu saat atları minib, silahlanıb karvanın qabağın kəsərik və kişmişdən beş-on tay gətirərik...; Biz olacağıq iyirmi-iyirmi beş nəfər atlı və silahlı (C.Məmməd-quluzadə); *Bir çəngə pul alıb baş əydi* (M.Süleymanlı).

Göründüyü kimi, mətnə işlənən işarələnmiş sözlər ayrı-ayrı isimlərə aiddir və onların xarakterinə uyğun seçilmişdir. Numerativlərdən bu cür istifadə nitqdə ahəngdarlıq yaradır və fikrin dəqiq ifadə olunmasına kömək edir.

Sayın üslubi cəhəti ilə bağlı üçüncü məsələ bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlərin təkdə və ya cəmdə işlənməsidir. Məlumdur ki, *bir çox*, *bir sıra* saylarından sonra gələn isimlər həmişə cəmdə işlənir. *Xeyli*, *az*, *bir qədər*, *bir neçə*, *bir az* saylarından sonra gələn isimlər həmişə təkdə, yerdə qalan saylardan sonra gələn isimlər həm təkdə, həm də cəmdə işləyə bilər. Məsələn:

S.Təbrizi bir çox şəhərlər, kəndlər gəzib-dolaşmışdır; Bir neçə adam buna etiraz edirdi;

Çox kitablar oxudum, zənn elədim bəxtiyaram,

Mənə çox mətləbi ahəstəcə qandırdı muğam (B.Vahabzadə).

Sıra saylarından sonra isimlərin təkdə və cəmdə işlədilməsi də üslubi zənginlik yaradır. Məsələn, “90-cı il” birləşməsindəki ismə “-lar” şəkilçisi artırıldıqda təkcə üslubi fərq yox, həm də ciddi mənə fərqi əmələ gəlir. Məsələn:

20 yanvar hadisələri 1990-cı ildə olmuşdur-90-cı illər unudulmaz illərdir.

Öz üslubi imkanlarına görə *əvəzlik*lər digər adlardan fərqlənir. Əvəzlik, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrini əvəz etdiyi üçün onun üslubi çalarlıq, məqam və imkanları da çoxdur. O, mətnə bu və ya digər nitq hissəsini əvəz edir, bəzən onun əvəz etdiyi söz “gizli” qalır; əvəzliyin əvəz etdiyi məfhum, anlayış mətnin ya əvvəlində, ya da sonunda bəlli olur. Məsələn:

Onun sakit və lal-dinməzliyi mənim nəzərimdə təbii bir şeydi...Mən bunda heç bir mənə görməzdim. Lakin böyüdükcə onun xasiyyəti mənim acığıma gəlməyə başlayırdı (M.İbrahimov).

M.İbrahimovun “Azad” hekayəsindən götürülmüş parçadakı “o” əvəzliyinin kimə aid olması yalnız təhkiyəçi obrazın ona müraciətindən sonra bəlli olur. Təhkiyəçi obrazın adı isə xeyli sonra məlum olur:

Özümü dükandan küçəyə atarkən onun səsinə eşitdim.

-Fərdə, Fərdə! (M.İbrahimov).

Əvəzliklərin yaratdığı maraqlı üslubi cəhətlərdən biri şəxs əvəzlikləri ilə bağlıdır. Hal-hazırda danışmaq zamanı özündən böyüyə hörmət əlaməti olaraq, “sən” əvəzinə “siz” deyər müraciət olunur. Artıq bu, demək olar ki, üslubi norma şəklində sabitləşmişdir. Prof. Y. Seyidov prosesin əksi olduğunu da düşünür: danışan öz xidmətini çox da nəzərə çarpdırmamaq üçün “Mən belə düşünürəm” əvəzinə, “Biz belə düşünürük” deyir. Bu, təvazökarlıq əlaməti sayılır (6, s. 102).

Şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi də maraqlı üslubi çalarlar yaradır. Məsələn:

Uşaq mənimdir, baba, dəxli nədir sizlərə?

Kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz bizlərə? (M.Ə.Sabir).

M.Ə.Sabirdə satirik məqamda işlənən “bizlər”, “sizlər” bir-birinə əks olan təbəqələrə işarə edir. Prof. M.Hüseynzadə şəxs əvəzliklərinin cəm şəkilçisi ilə işlənməsini “kəmiyyətin məhdudlaşdırılması” kimi şərh edir; məs.: *Bizlərin bir adəti var- basılanı kəsmərik* (“Koroğlu”) (4, s. 99).

Şəxs əvəzliklərinin yiyəlik hal şəkilçisi+*-k⁴* şəkilçisi ilə işlənən forması yiyəlik şəxs əvəzliyi adlandırılır; onların spesifik əlaməti kimi subyekt və obyektin birlikdə ifadəsi göstərilir. Fikrimizcə, *mənimki*, *bizimki*, *sizinki* tipli sözlər əvəzlik yox, sifətdir və onlar daha çox əlamət məzmunu ifadə edir. Məsələn:

El döndü cünun oldu, mənimki belə düşdü (M.Ə.Sabir).

O, *bu* əvəzliklərinin nitqdə işlədilməsində maraqlı bir tarazlıq mövcuddur. Elmi ədəbiyyatda “o” əvəzliyi şəxs, *bu* əvəzliyi isə işarə əvəzliyi sayılır. Lakin müxtəlif üslubi məqamlardan asılı olaraq, “o” əvəzliyi işarə də bildirə bilər; “bu” əvəzliyi isə isimləşərək, əşya məzmunu kəsb edir. Məsələn:

O, *gündə muncuq kimi işıldayan qara, dolu və şirin tut dənələrini ağzına qoyur, sanki danışmağa macal tapmırdı; Bahar bu acı həqiqəti uşaq ağı ilə dərk etmişdi* (Mir Cəlal);

Əyninə geydiyini o qızıl köynək...;

Bu da haqqı-salam, bu da duz-çörək (S.Vurğun).

Verilən nümunələrin birincisindəki “o” əvəzliyi semantikasına və işlənmə mövqeyinə görə üçüncü cümlədəki əvəzlilikdən ciddi şəkildə fərqlənir: “o”, subyekti - iş görəni bildirir, cümlənin mübtədasıdır, üçüncü cümlədəki “o” əvəzliyi isə əşya yox, əlamət bildirir, cümlənin təyiniçidir. “Bu” əvəzliyi ikinci cümlədə öz işarəedici mövqeyindədir, sonuncu cümlədə isə o, substantivləşərək, əşya məzmununu bildirir; ondan sonra artırılan *da* ədatı fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir.

Bəzi hallarda “o”, “bu” əvəzliliklərinin şəxs və ya işarə bildirməsində məntiqi vurğu da mühüm rol oynayır. Məsələn, *O yaşıl meydançaya qaçdı* cümləsində vurğu və intonasiyadan asılı olaraq, əvəzliyi həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi kimi düşünmək olar.

“Kim” əvəzliyi həm “kim”, həm “kimi”, həm də ki “kimsə” şəklində qeyri-müəyyənlik və sual bildirir, müxtəlif üslubi məqamlarda işlənir. Məsələn:

Kim bilir neçədir dünyanın yaşı?;

Kim istəmər yıxılanın dayağı olmaq?

Kim sevinməz bir xeyrixah ömür sürəndə? (S.Vurğun);

Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm;

Nə yanar kimsə mənə ataşı-dildən özgə... (M.Füzuli);

Kimi tənab qılınclasın, kiminiz düşmən üstünə (“Koroğlu”).

İşarələnmiş sözdə vurğu ikinci hecayə düşür, buna görə də o, inkar məzmununu daşıyır; əvəzlik bu mövqedə hallanır, cümlənin, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir; məs.: *Sus, sus, kimsələr duymasın...; A bala, bir kimsən yoxdurmu?; O qaşları yayı sevəndən bəri, bir kimsənin məndən yoxdu xəbəri (Q.Zakir).*

Öz əvəzliyi təklikdə işlənməyə həmişə mənsubiyyət şəkilçili sözlə işlənir, ümumi təyinedici funksiya daşıyır, onu təyin etdiyi sözdən ayrı işlətmək olmur. Məsələn:

Bir el ağasıydı əvvəlki ərim,

Öz qapım, öz evim, öz nökrəlarım (S.Vurğun).

Nümunədəki “öz” sözü işlənmədən də keçinmək olar, lakin şeirin poetikası baxımından və obrazın emosional-hissi münasibətini göstərməkdə bu əvəzliyin təkrarına ehtiyac duyulur. “Öz” əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra onun üslubi imkanları xeyli genişlənir, həmin əvəzlik mənsubiyyət şəkilçili sözə “tabeliy”indən azad olur; hətta özündən əvvəl gələn şəxs əvəzlilikləri ilə əlaqəyə girib söz birləşməsi yarada bilər. Məsələn:

Özüm də bilmirəm bu axşam nədən

Şeirdən, sənətdən uzaq kimiyəm (S.Vurğun);

Pas atdısı qılınq qında,

Özün qıvrıl, sıyrııl onda (M.Araz).

Sən özün, mən özüm, bizim özümüz, onun özü şəkillərində şəxs əvəzlilikləri sahiblik məzmununu ilə bu əvəzliyə birləşir və üslubi effekt yaradır; danışan sanki öz fikrini təkidlə, daha aydın nəzərə çarpdırmaqla ifadə edir. Hal-hazırda bu əvəzliyin III şəxsi bildirən şəkli *də* bağlayıcısı ilə birlikdə (özü də) köməkçi nitq hissəsi funksiyasını daşıyır; məs.: *Günorta bir yerdə nahar edək. Özü də yeməyi sən bişir...*

Zərflərin üslubi imkanlarından danışarkən, hər şeydən əvvəl, onların həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri ilə qrammatik omonimliyənə diqqət yetirmək lazımdır. Sözüün zərf olub-olmaması onun hərəkət və əlamətə aid olub-olmamasından asılıdır. Zərf, isim, sifət, say, hətta feili bağlama və qoşma ilə qarşılaşdırıla və qarışdırıla bilər. Bir çox tanınmış dilçi-alimlərin (o cümlədən prof. Y. Seyidovun) elmi qrammatik təfəkkürə söykənən “bir söz bir nitq hissəsi” prinsipi zərflərə şamil edilə bilmir. Çünki faktiki olaraq, *gözəl, yaxşı, doğru, bərk, iti* tipli sözlər həm sifət, həm də zərf hesab edilir. Bu qaydanı isim~zərf kimi işlənmə *axşam, gecə, səhər, say~zərf* kimi işlənmə *az, çox, xeyli, bir qədər*, feili bağlama~ zərf kimi işlənmə *qaçaraq, çaparaq*, zərf~qoşma kimi işlənmə *sonra, əvvəl, qabaq, bəri, doğru, tək* tipli sözlərə də şamil etmək olar. Hətta elə sözlərə də rast gəlmək olur ki, onları üç nitq hissəsinə aid etmək olur; məsələn, *sarı, doğru, tək* sözləri həm sifət, həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Məhz buna görə də prof. Y. Seyidov zərfin əsas əlamətlərindən biri və ya birincisi kimi onun dəyişməzliyini ön plana çəkir və yazır: “Bu xüsusiyyət, əslində Azərbaycan dili zərflərinə də aiddir. Azərbaycan dilində zərf hesab edilən bir sıra sözlər nitqdə qrammatik dəyişikliyə məruz qalırsa, məsələn, hallanırsa, bu o deməkdir ki, onların bir qismi zərf deyil, bir qismi isə zərf kimi inkişafını başa çatdırmayıb” (7, s. 363). Buradan belə nəticə hasil olur ki, zərflərin yaratdığı üslubi çalarlar onların digər nitq hissələri ilə omonimliyi ilə bağlıdır; söz isimdirsə, o özündə əşya məzmununu ehtiva edir, zərfdirsə, zaman bildirmək məqsədi ilə işlədilir; sifətdirsə, əşyanın əlamətini bildirir, zərfdirsə, hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildirir; saydırsa, əşyanın miqdarı, zərfdirsə, hərəkətin kəmiyyəti və ya dərəcəsi göstərilir. Məsələn:

1. *Gözəl sözləriniz düşüb dillərə (S.Vurğun);*

Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax... (M.P.Vaqif);

2. *Gündüzlər oxşayır mənə saraylar;*

Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar (S.Vurğun);

O gün ki fəsl-i-yaz olur,

Gecə, gündüz taraz olur (A.Səhhət);

3. *Az sözün incitək mənası solmaz,*

Çox sözün kərpictək qiyməti olmaz (Nizami);

Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən. (M.Ə.Sabir).

Bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu cür oxşar sözlərin substantivləşməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

*Hər yetən gözəl gözəl demənəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur...;
Həqdir, gözəl çoxdur cahən içində,
Gözəldə bir nazü qəmzə gərəkdir;
Vaqif deyər, gözəl sevmək arəstə... (M.P.Vaqif).*

Belə nümunələrin sayını istənilən qədər çoxaltmaq olar; onların hamısını bir ümumi cəhət birləşdirir: “gözəl” sözü harada işlənməyindən asılı olmayaraq, əşya bildirən sözlə bağlıdır. Deməli, morfoloji cəhətdən dəyişmə zərfə yox, sifətə aid xüsusiyyətdir. İkinci və sonuncu “gözəl” sözü hərəkət bildirən sözün qarşısında işlənməsinə baxmayaraq, hərəkətə aid deyil; əşya məzmununu bildirir, “gözəl qız”, “nazənin” mənasındadır. Zərf morfoloji cəhətdən dəyişəndə də öz qrammatik mənasını saxlayır; məs.: *uzaqlar, uzaqdadır, uzaqlardan, irəlidir, geri, geriyyə, əvvəli, sonras*ı və s. Məsələn:

*Yox, Vaqif Qarabağdadır.
Siz ki bilirsiniz, o uzaqdadır;
Eşitmişəm uzaqlardan...;
Öz yayından çıxan oxlar bir də geri dönməyəcək (S.Vurğun);
Bu işin əvvəli də, axırı da uğurlu oldu.*

Nümunələrdəki zərflər hal, mənsubiyyət, cəm və xəbərlik şəkilçiləri ilə işlənmişdir; üçüncü nümunədəki “geri” sözü şəkilçisiz olsa da, yönlük halın mənasını bildirir, lakin ismə məxsus olan bu morfemlər zərfləri öz qrammatik əlamətindən uzaqlaşdırma bilməmişdir. Bu isə göstərir ki, həmin sözlər yer və zaman mənalarında tam sabitləşmişdir, buradakı substantivləşmə isə zahiri mahiyyət daşıyır.

Zərfin üslubi əlamətlərindən biri də onun mənasındaki nisbiliklə bağlıdır. Bu barədə elmi-metodiki ədəbiyyatda, demək olar ki, məlumat verilməmişdir. Zərfin mənasındaki nisbilik bəzəndə yalnız prof. Y.Seyidovun orta məktəblər üçün yazdığı 7-ci sinif “Azərbaycan dili” dərslində praktik nümunələrlə məlumat verilmişdir. Məlumatda deyilir ki, *dünən, sabah* konkret bir vaxtı bildirmir, amma *yaz, yay, payız* isimləri müəyyən bir zamanı bildirir. *Gəncə* bizim üçün yaxın məkandır, amerikalı üçün uzaq yerdir. Beşmərtəbəli evin beşinci mərtəbəsi yuxarı mərtəbədir, lakin on altı mərtəbəli binada aşağı mərtəbə sayılır (6, s. 198-199). Zərflərin bu cür nisbi mənada məkən və zaman bildirməsi bədii ədəbiyyatda özünü müxtəlif çalarlıqlarda əks etdirir. Məsələn:

*Cahanda hər hökümü bir zaman verir,
Dünən dövrən sürən, bu gün can verir
Mənzil uzaq, ömür yarı;
İndi yoxdur o talanlardan əsər;
Sən “dünən” deyəsən, “keçmiş” deyəsən...
Böyük bir sabahsan, xoş bir gələcək (S.Vurğun).*

Nümunələrdəki “dünən”, “bu gün”, “sabah”, “indi” zərfləri lirik qəhrəmanın zaman anlayışını yox, ümumən həddi bilinməyən məsafəni bildirir. “Mənzil uzaq” birləşməsindəki məkən məsafəsi də emosionallıq ifadə edir; bəlkə də, “ömür yarı” dedikdə o, konkretləşir, amma bunu dəqiq bilmək mümkünsüzdür.

Beləliklə, nitq hissələrindən onların qrammatik-semantik xüsusiyyətlərinə dərinəndən yiyələnməklə nitqdə yerli-yerində istifadə etmək morfologiyanın üslubi imkanlarıdır. Burada morfolojiya leksika ilə sintaksis arasında, bir növ, “körpü” rolunu oynayır. Sözlərin leksik mənası ilə yanaşı, onların sintaktik mövqeyi və morfoloji quruluşunun vəhdəti fikrin dəqiq, məqsəddüyükün şəkildə ifadəsinə şərait yaradır. Hətta bəzən eyni şəkilçilərin hansı mövqedə, hansı şərait və məqsədlə işlədilməsi də müəyyən üslubi çalara xidmət edir. Prof. H.Baliyev təxminən eyni məzmunlu iki sözü--*tələbələrdir də, tələbədirlər də* müqayisə edərək, onların müəyyən üslubi çalar yaratdığını göstərir (1, s. 293). Fikrimizcə, birinci nümunə adi informasiya verir, ikinci nümunə isə fərqləndirici-emosional səciyyə daşıyır. Burada, əlbəttə, intonasianın rolunu da yaddan çıxartmaq olmaz.

Dilimizin morfoloji cəhətdən üslubiyyatı məhz qrammatik normalara düzgün riayət etməklə formalaşır. Burada dilin iltisəqiliyi, ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri də əsas rol oynayır. Məsələn burasındadır ki, morfoloji quruluş və onun vahidlərindən düzgün istifadə bəzən həmin vahidlərin sintaktik funksiyası ilə əlaqəli olur. Rus dilçiliyində də məsələn, demək olar ki, eyni cür qoyulur. Nitqün sintaktik düzülüşündən danışırlarkən vurğulanır ki, “morfoloji və sintaktik kateqoriyalar arasında sıx əlaqə sintaktik vasitələrin öyrənilməsi zamanı morfoloji vasitələr üzərində işi davam etdirməyi tələb edir” (5, s. 116). Təsədüfi deyildir ki, bir çox sintaktik kateqoriyalar morfoloji vasitələrin köməyi ilə yaranır; daha doğrusu, morfoloji vasitələr özünüifadə imkanlarını söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Baliyev H.B., Baliyev A. H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası (dərslük). Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisneşr, 1962, 269 s.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003, 399 s.
4. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfolojiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
5. Пустровалов П.С., Сенкевич М.И. Пособие по развитию речи. М.: Просвещение, 1987, 288 с.
6. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə. X cild. Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 552 s.

Açar sözlər: *üslubi morfolojiya, əsas nitq hissələri – sifət, say, əvəzlik və zərflər, üslubi mənzərə*

Ключевые слова: *стилистическая морфология, основные части речи - прилагательные, числа, местоимения и конверты, стилистический пейзаж*

Keywords: *stylistic morphology, main parts of speech - adjectives, numbers, pronouns and envelopes, stylistic landscape*

ÜSLUBİ MORFOLOGİYA

(Əsas nitq hissələrinin – sifət, say, əvəzlik və zərflərin üslubi imkanları)

Xülasə

Məqalə Azərbaycan dilinin üslubi morfolojiyasına həsr edilib. Morfolojiyada öyrənilən əsas nitq hissələrinin üslubi imkanları Azərbaycan dilinin zəngin materialları əsasında tədqiq edilir. Xüsusilə də əsas nitq hissələrinin bədii üslubda işlənmə formaları konkret nümunələrlə göstərilir. Qeyd olunur ki, əsas nitq hissələri olan sifət, say, əvəzlik və zərflərdən nitqdə məqsədyönlü istifadə müxtəlif üslublarda fərqli mənzərə yarada bilər. Belə ki, ayrı-ayrı üslublarda əsas nitq hissələrinin fərqli mənzərəsi verilən informasiyanın da mahiyyətinə təsir edir. Təbii ki, burada dilin ayrı-ayrı kateqoriyaların özünəməxsus xarakteri, həmçinin sözlərin sintaktik mövqeyi də əsas rol oynayır. Bu isə o deməkdir ki, morfoloji vasitələr söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində özünüifadə imkanlarına malik olur və fərqli keyfiyyətlər qazana bilər.

Стилистическая морфология

(*Стилевые возможности основных частей речи – прилагательных, числительных, местоимений и наречий*)

Резюме

Статья посвящена стилистической морфологии азербайджанского языка. Стилистические возможности основных частей речи, изучаемых в морфологии, изучаются на основе богатого материала азербайджанского языка. В частности, на конкретных примерах показаны формы оформления основных частей речи в художественном стиле. Отмечается, что целенаправленное использование в речи прилагательных, числительных, местоимений и наречий, являющихся основными частями речи, способно создать разную картину в разных стилях. Так, различная картина основных частей речи в отдельных стилях влияет и на характер передаваемой информации. Естественно, что здесь ключевую роль играет своеобразный характер отдельных категорий языка, а также синтаксическое положение слов. А это значит, что морфологические средства обладают способностью к самовыражению в пределах словосочетания, предложения и текста и могут приобретать различные качества.

Stylistic morphology

(*Style possibilities of the main parts of speech - adjectives, numerals, pronouns and adverbs*)

Summary

The article is devoted to the stylistic morphology of the Azerbaijani language. The stylistic possibilities of the main parts of speech studied in morphology are studied on the basis of the rich material of the Azerbaijani language. In particular, the forms of design of the main parts of speech in an artistic style are shown with specific examples. It is noted that the purposeful use of adjectives, numerals, pronouns and adverbs in speech, which are the main parts of speech, can create a different picture in different styles. So, a different picture of the main parts of speech in individual styles also affects the nature of the transmitted information. Naturally, the key role here is played by the peculiar character of individual categories of the language, as well as the syntactic position of words. This means that morphological means have the ability to express themselves within the phrase, sentence and text and can acquire various qualities.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova